

חיים גורי והמסעות האסורים לפטרה -

בשירה ובעיתונות הזמן

מסע אל "הסלע האדום" היה חלומו הנשגב של "הצבר המיתולוגי" בשנות החמישים. במהלך אותו עשור מצאו את מותם שנים-עשר צעירים וצעירות בניסיון להגיע אל יעד החלומות.

כבר מן ההתחלה היה יחסו של הציבור חצוי לגבי התופעה המוזרה והבלתי מוכרת הזאת. מאמרי המערכת של העיתונים אמנם התריעו מפני הסכנות הטמונות במסעות האלה, ואף גינו את יצר ההרפתקנות והפחזות של הולכי פטרה, שנמנו ברובם עם מיטב הנוער, אך ניתן היה להבחין גם בקולות שהפגינו התייחסות שונה אליהם. היו עיתונאים, אנשי ציבור וגם סופרים ומשוררים ידועים, שהביעו הערצה כלפי אקט ההליכה לפטרה. לאחר שנהרגו חמישה יוצאי פלמ"ח ב-1953 בדרכם לפטרה, נכתבו לזכרם שירים בידי משוררים ידועים כמו נתן יונתן, יצחק שלן ואנדד אלדן. החמישה, שנלחמו כולם בתש"ח, נתפסו כחלוצים ההולכים לפני המחנה, אוהבי הארץ עד כלות, צעירים שהשליכו נפשם מנגד על מזבח אהבת הארץ.

חמשת יוצאי הפלמ"ח - קבוצת ההרוגים הראשונים מבין הולכי פטרה - לא העלו על דעתם שסכנת מוות אורבת להם, לכל היותר לקחו בחשבון אפשרות של נפילה בשבי. לאלה שהלכו אחריהם הסכנה כבר היתה ידועה. ועם זאת, היחס הציבורי כלפי תופעת ההליכה לפטרה לא השתנה. לצד הגינויים הופיעו גם דברי התפעלות והתפעמות מן "המוות האצילי" של הצעירים שהעלו עצמם קורבן על מזבח פטרה.

בשנת 1957 מצאו את מותם ארבעה צעירים נוספים במסע לפטרה. הארבעה היו בוגרי תנועות נוער, צנחנים ונח"לאים - מעלית הנוער של אותן שנים. אורי אבנרי, עורך השבועון 'העולם הזה', כתב אז: "כמו אל כנעני צמאדם, אשר העם הקריב לו כל שנה את בכירי הנוער על מזבחו, מתנשא סלע-אדום השגיא מעבר לערבה מזרחיה. כמעט כל שנה תובע הסלע האדום את קרבן-הדם שלו - טובי הנוער הישראלי, הנגועים בטירוף הנהדר של הסיירות, משליכים נפשם מנגד כדי לחוות בפלאותיו האסורים". המשורר והעיתונאי בנימין גלאי כתב אז: "בדור שכולו תכלית, כולו חשבון, כולו דקדוקי עניות - היו לנו בחורים אשר כאלה! הם נושאי הדגל. הם הדגל עצמו. הם אנשי החלום. הם החלום עצמו. הם ילדי שגיון-הלב. הם שגיון-הלב. הם השרים. הם השירה". בשנת 1960, לאחר שנהרגו כבר 12 צעירים וצעירות בדרך לפטרה, כתב אלתרמן: "קורבן עולה אשר הקריבו אנשים צעירים, מטובי אוהביה ואנשי-סודה של הארץ הזאת, על מזבח רחוק ובודד". ואילו הסופר אהרון מגד כתב אז: "סיפורים מעין אלה, על מעפילים להרים מתוך משאת-נפש כמוסה ונפלים בדרך, או נשרפים בטיסה אל השמש - אתה מוצא רק באגדות סמליות".

תפיסת המסע לפטרה כמסע צלייני של צעירים המוכנים להקריב את חייהם על מזבח אהבת הארץ לא היתה יוצאת דופן באותן שנים. תפיסה זו אפיינה בעיקר את המגזר החלוצי, בראש ובראשונה את תנועת הקיבוץ המאוחד, אך חרגה גם מעבר לחוגים האלה. אחד האישים הבולטים שביטאו תפיסה זו היה המשורר חיים גורי, שנתן לה ביטוי בכמה מאמריו עיתונאיים ביומן 'למרחב', ביטאון מפלגת "אחדות העבודה" וחוגי הקיבוץ המאוחד, וגם בשיריו.

המאמרים

המאמר "תחת גל האבנים" נכתב ב-1955 לאחר הרצח של שושנה הר-ציון וחברה עודד וגמייסטר במדבר יהודה. גופותיהם של השניים התגלו חודשים מספר לאחר העלמם מתחת לגל אבנים במרחק שבעה קילומטרים מן הגבול. בסיוע בדואים ישראלים הסתבר שהשניים נרצחו בידי בדואים ירדנים, כשניסו, ככל הידוע, להגיע מעין גדי לירושלים, מסלול שעבר אז ברובו בשטח ירדני. מאיר הר-ציון, אחיה של שושנה, ערך מסע דומה בשטח זה שנים ספורות קודם לכן.

לצד המאמר של גורי הופיע מאמר של איש הטבע וחבר קיבוץ בית השיטה עזריה אלון, דמות מרכזית ונחשבת בחוגי הקיבוץ המאוחד ומחוצה להם. במאמרו "השורה תצעד בשליחות" מגנה אלון את המסע

הזה בכל לשון. בראש ובראשונה הוא מביע התנגדות לשליחים-מטעם-עצמם: "רק לשליחים - הזכות והחובה ללכת בדרך כזו, ולא לשליחי עצמם". בכך הוא מייצג את הנחשונות הממוסדת בנוסח הקיבוץ המאוחד ההיסטורי: השליחים ההולכים לפני המחנה הם בפירוש שליחי ציבור ולא שליחים מטעם עצמם. בנוסף לכך הוא מביע התנגדות תקיפה למעשי גבורה עקרים, כאלה שאינם מביאים הישגים של ממש. חציית הגבול, גם אם אינה מסתיימת במוות, איננה מקדמת בשום דרך את החזרת חלקי הארץ האבודים. משום כך, הוא קובע, "הדם הזה היה דם חינם".

חיים גורי, לעומתו, טוען

שאין מדובר בדם חינם. הוא מבחין הבחנה חדה וברורה בין גבורה אקטיבית של בודדים נפלאים ההולכים מעבר "לחשבון ולהיגיון", לבין אנשי ההיגיון ה"רשמי". השניים, שושנה ועודד, מעלים בו מחדש את זכר החמישה שהלכו לסלע האדום. לטענתו, מי שאומר שמדובר בקורבן שווא, בחוסר אחריות ובהרפתקנות, אינו ממצה את הדין עד תומו. "יש דברים בשמים ובארץ הנמדדים בחשבונות ארוכים וסמויים מאוד". הרי "חוסר ההיגיון" עובר את תולדותיו של העם הזה והארץ הזאת. "החמישה" לא הטילו ספק ביכולתם להגיע לפטרה ולחזור ממנה, וכפי הנראה גם "השניים" לא הטילו ספק ביכולתם להגיע לירושלים דרך מדבר יהודה. "שום נוער אחר בעולם לא פסע כך, דרך המדבר, אל מטרות שמשכוהו כאבן שואבת וקסמו במחוז הפך, לרוחו הגדולה". הטיוולים האלה הנם ביטוי לאותה "שכבת נפש אשר היתה מכרה זהב וברזל לנוער הארצישראלי".

גורי רואה את השניים שנהרגו במדבר יהודה ואת החמישה שנהרגו בדרך לפטרה כחללי מלחמה אחת ממושכת: "הללו מצטרפים כחוליות

פטרה - "הסלע האדום"

השירים

לשלשלת ארוכה של תעלומת אותן קבוצות עבריות, שנרצחו עד אחד: "הכ"ב" ... "הל"ה" ... "החמישה" ... "השניים" ... אמנם, "החמישה" ו"השניים" לא נשלחו על ידי אף אחד אל מעבר לגבול, אך אין בכך כדי להפחית מגודל המשימה הלאומית אשר נטלו על עצמם מרצונם. בעיניו הם גיבורי הלאום ממש כמו הל"ה שמתו מות גיבורים בדרכם אל גוש עציון הנצור, וכמו הכ"ב אשר נפלו במצודת נבי יושע באחד הקרבות העקובים מדם של תש"ח.

המשורר שכתב את 'הנה מוטלות גופותינו' מיד לאחר נפילת הל"ה, מי שהיה לדוברם של נופלי תש"ח, אוסף את הנערים והנערות שהלכו לפטרה, ואת הנער והנערה שהלכו מעין גדי לירושלים, אל "העדה הגדולה של מתיו: פרחי הנוער הארצישראלי". בניגוד לעזריה אלון, המוכן לקבל רק את הנחשונות הממוסדת, הרי חיים גורי מעלה על נס את הנחשונים מטעם עצמם. אין ספק שעזריה אלון לא היה מסכים בשום פנים ואופן לכלול את "החמישה" ואת "השניים" בתוך העדה הגדולה של פרחי הנוער הארצישראלי שנתנו נפשם על כיבוש הארץ, ובוודאי היה מתנער מהשוואה ביניהם לבין הל"ה או הכ"ב.

למעשה, חיים גורי מטפח כאן מעין אפוס של תבוסה, המהווה אולי המשך ישיר לשירו המתאר את נפילת הל"ה - 'הנה מוטלות גופותינו', אולי אפוס התבוסה הגדול ביותר של תש"ח. גורי מעלה על נס את עצם מעשה הגבורה, עצם המרד בגורל והניסיון לשנות את הקיים - גם אם זה אינו עולה יפה. "החמישה", כמו "השניים", ניסו למרוד בגורל-נבו, ובניגוד לעזריה אלון, שאינו מוכן להשלים עם תבוסה עקרה, גורי מעריץ את עצם המרד והוא מוכן לפאר את התבוסה כמקור השראה ומופת.

בשנת 1957, לאחר שקבוצת הארבעה מצאה את מותה בדרך לפטרה, כתב גורי שני מאמרים נוספים הנוגעים לאותם מסעות אסורים. אלה הם מאמרים מתונים יותר, בינתיים גבתה פטרה קורבנות נוספים, אך התייחסותו הבסיסית לא השתנתה. במאמר "הסלע המכושף" מבקש אמנם גורי מן הצעירים "בינתיים אל תלכו לפטרה!" ואף אומר להם שכבר הוכיחו את עצמם ב"סיבוב הראשון" וב"סיבוב השני", בתש"ח ובמלחמת סיני, אך לצד הפצרות אלה מופיע גם המשפט: "בסופו של דבר אין דם הנשפך לשוא וזה דם ברית אהבת הארץ ודם הסיירים והנחשונים".

בעקבות האסון של קבוצת הארבעה הופיע בעלון בית הספר "הר נבו" בתל אביב מאמר של המנהל, דוד אלוני, שהוקיע את הארבעה, שאחד מהם היה בוגר בית הספר, והשווה את גבורתם לקפיצת התאבדות מן הקומה השביעית, הדורשת אף היא אומץ לב. המנהל טען כי אף שאין מדברים רעות על המתים - הפעם "נשלח אחריהם קללה ונעפר לעומתם בעפר". מאמר זה, שהתפרסם בעלון בית ספרי צנוע, זכה לביקורת ציבורית חריפה, ואלוני ספג נזיפה ממושרד החינוך. אף שרבים שללו את המסעות האסורים לפטרה, בעיקר בגלל סכנת המוות הכמעט ודאית, עדיין נתפסו הולכי פטרה בראש ובראשונה כאוהבי הארץ המסכנים את חייהם על מזבח אהבתה. רוב הציבור לא היה מוכן לקבל את ההשוואה בין קפיצת התאבדות לבין מסע לפטרה. גורי היה אחד מהם. במאמר "הר נבו וסלע אדום" הוא מכנה את דברי מנהל בית הספר כ"פסוקים מפלצתיים". הוא כותב: הארץ צעקה אליהם: 'אל תלכו!!!' - אך לעולם לא תוכל 'לקללם', 'לבזותם', ו'לעפרם לעפר'. הארץ, לדבריו, "אוהבת אותם אהבה נוראה".

בשני המאמרים האחרונים גורי אינו מציע לצרף את הארבעה - הפעם ללא מרכאות כפולות - אל הל"ה ואל הכ"ב. ועם זאת, אין ספק שעדיין הוא מוקסם מכוח ה"מיתוס" של פטרה על כל מה שהוא מסמל: מסע מדברי מסוכן, צלייני באופיו, אשר יעדו הוא מקום קסום ומכושף אשר ממנו איש כמעט אינו שב.

באופן יחסי למכלול שירתו הענפה, כתב חיים גורי שירים לא רבים הנוגעים במסעות האסורים לפטרה. ועם זאת, לאורך כל הדרך ניתן למצוא שירים העוסקים במסעות, רבים מהם מסעות מדבריים, אשר גם אם אין בהם התייחסות ברורה אל יעד המסע, ניתן להניח, או לפחות לשער, שהמשורר מבטא בהם את יחסו אל מסעות פטרה. העיסוק הרחב והמעמיק ביותר בהם מופיע דווקא באחד מספריו המאוחרים, ושם גם נרמז באופן שאינו משתמע לשתי פנים יעד המסע.

בשיר 'אפרקדן' מן הקובץ 'שידי חותם' (1954) מתואר מסע כזה, דווקא מסע יחיד ולא של חבורה, שבו רואה הכותב את עצמו כאילו נולד מחדש במהלך המסע במדבר, ממש כשם שעם ישראל נולד מחדש במהלך מסעו אל הארץ היעודה: "שוב אתה נולד שותת ומעפר. / כמו עמף אשר הוגה אל המדבר / בין צוק הצמאון ונד האלוהים". הבית האחרון מתאר את יעד המסע הזה. אין בו שום קביעה מפורשת שמדובר בפטרה, אך סביר להניח שזהו היעד: "ישנו מקדש בודד בדרך מדברית, / אשרי הולך אשר כרע אל אבניו / ובאו אל חייו האש והענן / ועל ראשו הרם צרחו הנשרים".

גם במחזור 'מזבחות הבולת' מן הקובץ 'מראות גיחזי' (1973) מתואר מסע מדברי הנערך הרחק מן הדרכים הראשיות, אפילו לא בדרך המבריחים או בדרך האיילות, אלא בדרך כה קשה ומסוכנת אשר ההולך בה יישרף בסופו של דבר על מזבחות הבולת. המוות יהיה הרואי ונאצל: לאחר שלחמו ומימיו יכלו הוא יהיה מוטל שם כאבן "עד שיצלה השחר באדום". אהבתו תסדוק את הסלעים האפורים, וגופו יחרוך את העפר סביבו - כאילו היה מטאור.

גם בשיר 'נוסטלגיה', שנכלל בקובץ 'מחברות אלול' מ-1985 אך נכתב ב-1958, השנה שבה המסעות לפטרה עמדו במרכז סדר היום הציבורי, מתואר מסע מדברי, המתואר כטקס כלולות מתחת לחופת השחק הריקה - כלולות עם האבנים, השמש והצימאון. הוא הולך מהפונט בין הקניונים השבורים, שונאי האדם, בנכונות גמורה להציע את משכבו ליד "קברות הזמן". גם בשיר 'שחר' הסמוך לו מופיעים הסמנים המדבריים האוהבים על גורי, ובראשם "צריחת הנשרים", סמל לנשגב, לראשוני ולבלתי מושג. "בולת מזבחות לעבר המזרח" היא היעד המסתתר בין "הרים גדולים ועצומים משאת".

במחזור השירים 'מקומיות נמשכת' בקובץ 'הבא אחרי' (1994) שוב מתואר מסע במדבר: ניווט בין אבנים, סלעים, דרך בולת. בדרך אורבים אויבים: כלב צרוד, גללים, ריח עשן - מאפיינים מובהקים של משכנות הבדואים במדבר. ההולכים יודעים כי מן המסע הזה לא חוזרים. הנחמה היחידה: "אם אבדנו במדבריות השמים / לפחות ננטנו יפי בין האבנים, / לא הלכנו לשוא".

בכרך 'שירים מאוחרים' (2002) חוזר גורי לעסוק במסעות המדבריים של ימי נעוריו באופן השלם והמורכב ביותר, ובאהד השירים ישנה לראשונה עדות ברורה, שאינה משתמעת לשתי פנים, שאכן מדובר במסע לפטרה.

בכרך זה, שנכתב כחמישים שנה לאחר פירוק הפלמ"ח, מבטא גורי אותה נהייה ישראלית אל המסע, ובמיוחד אל ההרים ואל המדבר. במדבר, שם חוברים תמיד יחד הצום והצימאון, "נראים דברים שלא נודעו לפני כן / במקום אחר", הוא כותב בשיר 'צום וצימאון'. הצמאים הם אלה שבראו את אלוהים. "גם המשוררים כתבו על ברית של צום וצימאון, / על מערמי האש". במדבר מתגלים דברים שלא מתגלים בשום מקום אחר.

בשיר 'ההרים' מתואר מסע מדברי קשה של שרב ומים אוזלים. המעיין שציפו לו הכויב. אולם, הקושי העיקרי של המסע טמון בכך שמעבר

לעזאזל במשמעותו הדתית המקורית: צוק סלע על גבול המדבר ממנו שולח השעיר כקורבן. המשורר משתמש במונח עזאזל ובקיצורו הצברי עזא' כביכול במשמעותו החילונית, אך מוענקת לו משמעות נוספת הלוקחת מן המשמעות המקורית: השעיר הוא הקורבן שמעלים ביום הכיפורים, היום הקדוש ביותר במסורת היהודית.

ההולכים לעזא' הולכים להעלות קורבן. הם עצמם יהיו הקורבן. הם נכונים להעלות עצמם כקורבן כי הם חייבים לוודא באופן אישי, מקרוב, אם יש "סיכוי לסוף פחות גרוע בסיפור הזה". האם יש להבין שורה זו, שבסיום השיר, כפשוטה? האם אחרי שצעירים רבים נהרגו בדרך לפטרה חייבים ההולכים להוכיח לעצמם שהם מסוגלים להגיע לשם - ולו גם במחיר החיים?

דומה שהמשמעות רחבה יותר. המשורר עוסק בשיר זה באתוס הצברי של "למות או לכבוש את ההר" - הנכונות להסתכן גם במחיר החיים. האם בשיר זה ובשירי מסעות המדבר האחרים בכרך *מאזורים* הוא מותח ביקורת על האתוס הזה, שנהפך לדבריו להיות הספורט הלאומי שלנו? או אולי הוא עדיין מזדהה עם האתוס הזה כפי שהודעה עמו בשנות החמישים, שבמהלכן כתב את רשימותיו עזות הביטוי, המלאות הערצה להולכי פטרה?

כנראה שתי התחושות הללו טויות יחדיו שתי וערב לאורך שירי מסעות ההרים בספר *מאזורים*. חיים גורי הצהיר לא אחת שהוא חי בתוך מערכת של סתירות. אחד משיריו המוקדמים, בקובץ *שושנת הרוחות* מ'1960, כבר נושא את הכותרת 'אני מלחמת אזרחים'. המשורר המשקיף לאחור על נעוריו ונעורי דורו, דור הפלמ"ח, הדור שעיצב וגיבש את מסורת המסע הארצישראלי, יודע שהמסעות הצלייניים שהפעיעו אותו ואת חבריו, ובראשם המסע לפטרה, נהפכו לספורט לאומי, להתמכרות, וגם למפלט מהתמודדות עם תלאות החיים. ממרומי שנותיו הוא גם יודע מן הסתם, שההרים אינם יכולים לספק תשובה לשאלות הגדולות של החיים. ועם זאת, הוא נושא עיניו אל ההרים, ואינו יכול להינתק מן הכמיהה ומן התשוקה להעפיל אליהם, למרות הסכנות האורבות בדרך וחוסר ודאות השיבה. אולי מפני שזה טעם החיים, וחיים ללא פסגות להעפיל אליהן, ללא "אור שבִּעֵתִים", אור השחר שאפשר לראות רק מפסגות ההרים, אינם חיים שהמשורר חיים גורי היה רוצה לחיות. ❖

מקורות:

נתן יונתן, 'על מות לנער', 'על המשמר' 9.10.1953
 יצחק שלו, *קול ענות*, ירושלים 1955, עמ' 95
 אנדרד אלדן, 'רעי לדרך האבן', 'מבפנים' מאי 1954, עמ' 569
 ג. בנימין (בנימין גלאי), 'דרכם האחרונה', 'מעריב' 29.3.1957
 נתן אלתרמן, 'סייג וטעמו', 'דבר' 16.9.1960
 אהרון מגד, 'הסיטרה אחרא', 'למרחב' 16.9.1960
 אורי אבנרי, 'הטירוף הנהדר', 'העולם הזה' (1015) 27.3.1957
 עזריה אלון, 'השורה תצעד בשליחות', 'למרחב', 25.2.1955
 חגי חיים גורי, 'תחת גל האבנים', 'למרחב' 25.2.1955
 'הסלע המכושף', 'למרחב' 25.3.1957
 'הר נבו' וסלע אדום, 'למרחב', 4.4.1957
 חיים גורי, *שירי חותם* (1954), עמ' 16-17
מראות גחזי (1973), עמ' 41-45
מחברות אלול (1985), עמ' 36-37
הבא אחרי (1994), עמ' 39-42
מאזורים (2002), עמ' 43-62
 חיה הופמן, 'משורר חסר מנוח', 'ידיעות אחרונות', 11.8.2002

להרים הגבוהים מסתרות כל הזמן פסגות גבוהות חדשות שיש לכבוש: "שהרי לך נוצרנו להיות נעים, / לטפס שם עוד, עד אין למעלה עוד". המסע האינסופי, קובע המשורר, נהפך להיות "הספורט הלאומי שלנו". המבקר היה הופמן טוענת כי המסע המפרך האינסופי איננו רק דימוי למאבק האכזרי שנכפה מבחוץ, ואילו גורי מספק הסבר נועז בהרבה: ההליכה במסע שאין לו סוף נהפכה לטבע שני; גורי מדבר על צורך פסיכולוגי מצ'ואיסטי, על דחף רומנטי.

ההליכה בהרים היא אולי גם בריחה מן המציאות. בשיר 'הרי האבן' מתוודה המשורר בערוב ימיו: "אני שב, נושא עיני אל הָהָרִים. / אני שב אל ההרים הָהֵם". גם לקראת הסוף המתקרב: "שם מפלטי ומשגבי. שם ראשיתי. / שם שבנו וצעדנו כל אותה הלילה / לראות מעל כל על אֵת השַׁחַר העוֹלָה. / להתראות בָּדָם עם הַיְדוּעַ. להיות הגיגיים". המסע, אשר מטרתו היא בדרך כלל טיפוס על הר גבוה, נהפך לטבע שני, למקום מפלט. המסע נהפך גם למקום שמחפשים בו את התשובה לחידת החיים. "פה אנשים נושאים עיניהם אל הָהָרִים / כאילו הם תשובה", הוא כותב בשיר 'רבת צררוה'.

בשיר 'ההרים' מופיעים גם רמזים לכך שהמסעות הללו קשים ומסוכנים - ולא תמיד חוזרים מהם. "ידענו שהמסע יהיה קשה / אך לא שערנו שההרים ההם יהיו מעמידי פנים / יותר מאלה שהכרנו בכל המסעות היגיעים". המסע המתואר בשיר 'ההרים', אם כן, מפרך יותר מן המסעות הקודמים, מסע שיסתיים במוות: "על סף תהום רבה המזמינה להצטרף!" ההתמכרות לאויב, לאבנים, לקוצים ולמכוות השמש הסתיימה בכך "שהיה יוצא עשן" - העשן העולה מן הקורבן שהוקרב. משתתפי המסע הולכים "לחגיגת האש המקדמת את פנינו. / כמו נועדנו להיות על הסלעים ההם / למאכלת מזבחת".

גם משתתפי המסע הצעירים בשיר 'כאשר היינו' מעלים עצמם כקורבן. חזקים, להוטים, ואוהבי מרחקים, הם מתעלמים מן החוקים ועיוורים לסכנות הם הולכים עד הסוף ונחרכים בלהט של עצמם. "היינו שעירים / כבדי מחלפות האחוות בסבך" - יש כאן שני רמזים לכך שמשותתפי המסע עולים כקורבן: השעיר הנשלח לעזאזל כקורבן, והאיל הנאחו בסבך ועולה כקורבן במקום יצחק.

בשירים שהוזכרו עד כה פטרה אינה נזכרת, לא במפורש ולא ברמז, אם כי בכלם נמצאים המאפיינים המובהקים של המסעות אליה. אבל שיר אחד מבין שירי מסעות ההרים בכרך *מאזורים* עוסק במפורש במסעות לפטרה: 'בדרך לעזא'. המשורר אינו מזכיר בו את פטרה או את הסלע האדום, אך נרמז בבירור שזאת מטרת ההולכים. השורה "וכך אנו הולכים, מעבר להרים ולמדבר מזרח" מתכתבת באופן ברור עם שירו הידוע של חיים חפר 'הסלע האדום', הפותח במילים "מעבר להרים ולמדבר אומרות האגדות ישנו מקום".

השיר 'בדרך לעזא' כתוב בלשון רבים. זה לא מסע אישי, אלא מסע בגוף ראשון רבים. המשורר אינו מסביר מדוע "הלכנו לעזא", השורה שבה פותח השיר, אלא קובע מיד בשורה השנייה: "היה עלינו ללכת לשם". ההולכים יודעים בבירור שהם הולכים לקראת סכנה גדולה, "לעבר יום הדין", אך הדחף להמשיך חזק מהם: "אין לנו ברירה. / עלינו לנדא אישית, מקרוב, / אם קָיָם, לעזאזל, סְכוּי לסוף פחות גרוע / בספור הזה".

המילה עזאזל שבה משתמש המשורר בסיום השיר מתקשרת ליעד ההליכה, עזא', המוזכר בכותרת השיר ובשורתו הראשונה. מהי אותה עזא'? בוודאי אין זו העיר עזה, שהרי המשורר מאיית את השם בצורה שונה. דומה שיש כאן משחק מילים: עזא' היא קיצור של עזאזל, והיא אותה עזא' של הסלנג הצברי "לך לעזא" - במובן של לך לכל הרוחות, התנדף מכאן, העלם. הביטוי הצברי מחלן את המושג עזאזל; כאשר אומרים למישהו "לך לעזא", או "לך לעזאזל", הרי אין מתכוונים